

РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

УДК 373.3/.5.011.33.014.3(477)

О. І. Ляшенко

ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ¹

Проаналізовано стан розроблення проблем змісту початкової і загальної середньої освіти науковими установами НАПН України, схарактеризовано основні здобутки вчених Академії за останні роки, зокрема щодо концептуального і навчально-методичного забезпечення оновлення змісту освіти, окреслено найважливіші завдання щодо модернізації змісту освіти в умовах реформування української школи. Визначено, що об'єднувальною основою сучасної парадигми освіти є інтеграція трьох уже відомих у педагогіці й апробованих у шкільній практиці підходів – особистісно орієнтованого, діяльнісного і компетентнісного. Їх взаємозв'язок визначає сутність трансформаційних процесів, що нині відбуваються в освіті. Зазначено, що залишається недостатньо дослідженою проблема стандартизації змісту освіти, що ускладнює роботу над стандартами загальної середньої освіти й освітніми програмами.

За роки незалежності зміст освіти в українській школі докорінно змінився. Основними векторами його розвитку стали спрямованість на цілі й цінності демократичного суспільства, особистісний розвиток учнів, виховання їх як громадян-патріотів України, переорієнтація на набуття ключових компетентностей, необхідних людині у ХХІ ст.

До позитивних характеристик нового змісту освіти зараховуємо також його спрямованість на забезпечення формування **фундаментальності й системності знань** в учнів, на **багатогранність і глибину навчального матеріалу**, передбаченого програмами і відтвореного в підручниках, **методичну обґрунтованість рекомендацій** щодо його вивчення. Водночас слід зазначити, що разом із позитивними характеристиками новий зміст початкової і загальної середньої освіти мав і негативні ознаки, які так чи інакше вплинули на якість загальної середньої освіти. Це: надмірна абстрактність і затеоретизованість, перенасичення другорядним матеріалом, відірваність від життєвих практик. Негативними проявами можна також вважати й недостатнє врахування вікових особливостей розвитку дитини в ознайомленні з навчальним матеріалом, відсутність належного обладнання та приладдя в дидактичному супроводі викладу змісту освіти.

¹Доповідь на Загальних зборах НАПН України 16 листопада 2018 р.

© О. І. Ляшенко

Останнє особливо важливо в опануванні природничих предметів, де навчальний експеримент і дослідницька діяльність учнів є необхідним компонентом освітнього процесу.

На основі ґрунтовного психолого-педагогічного аналізу змісту початкової і загальної середньої освіти, ініційованого науковцями Інституту педагогіки, до якого долучилися вчені академічних установ, було окреслено шляхи подолання виявлених недоопрацювань – Інституту психології імені Г. С. Костюка, Інституту проблем виховання, Інституту спеціальної педагогіки та ін. Результати роботи відображено в науково-аналітичній доповіді *«Про зміст загальної середньої освіти»*, яку було надіслано до державних органів влади (Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Міністерства освіти і науки), обласних органів управління освіти та підпорядкованих їм методичних служб для використання напрацьованих матеріалів у своїй діяльності.

Як відомо, нині в українській освіті відбуваються трансформаційні процеси, пов'язані, зокрема, з реформуванням початкової і загальної середньої освіти. У 2016 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти *«Нова українська школа»* і затвердив План заходів, які стали урядовою програмою дій з модернізації шкільної освіти на 2017–2029 рр. Зазначимо, що одним із документів, покладених в основу концептуальних засад Нової української школи, була розроблена вченими Академії концепція середньої загальноосвітньої школи України, схвалена її Президією в березні 2016 р.

Згідно з Концепцією Нової української школи серед головних напрямів її реформування є модернізація змісту освіти, що передбачає створення нових державних стандартів та освітніх програм для всіх рівнів повної загальної середньої освіти, оновлення навчально-методичного забезпечення освітнього процесу на засадах компетентнісного підходу, їх реалізацію за допомогою інноваційних засобів навчання і педагогічних технологій в сучасному інформаційно-освітньому середовищі. Можна стверджувати, що в цьому сенсі **модернізація змісту освіти є наріжним каменем нинішнього реформування шкільної освіти**. Це визначальний чинник підвищення якості освіти, що детермінує інноваційну спрямованість освітнього процесу.

Від самого початку реформування української школи науковці Академії розпочали активну роботу з оновлення змісту освіти, були задіяні в робочих групах з посилення компетентнісної спрямованості та вдосконалення чинних навчальних програм для 1–4 і 5–9 класів, створення навчальних планів і програм для 10–11 класів, опрацювання державних стандартів початкової і базової середньої освіти, типових освітніх програм Нової української школи та відповідного навчально-методичного забезпечення. **Лише за останні чотири роки вчені підготували близько 40 навчальних програм, створили понад 100 підручників**, які пройшли конкурсний відбір і рекомендовані МОН України до використання в закладах загальної середньої освіти. Здійснено значну роботу з науково-методичного забезпечення освітнього процесу численними дидактичними матеріалами, методичними рекомендаціями та експериментальними розробками, які широко впроваджуються в освітню практику і користуються попитом у вчителів та директорів шкіл. Це, передусім, навчальні й методичні посібники, спрямовані на реалізацію компетентнісного підходу у шкільному навчанні, а також

ті, що є складниками навчально-методичних комплектів з предмета, створення яких слід вважати дієвим засобом навчально-методичного забезпечення освітнього процесу.

Загалом проблеми формування і реалізації змісту освіти завжди є одними з пріоритетних напрямів досліджень наукових установ НАПН України. Результати цих досліджень останнім часом помітно вплинули на його розвиток і вдосконалення. Лише за останні три роки розроблено й успішно впроваджується новий зміст початкової освіти, що відображено у прийнятому Державному стандарті початкової освіти і типовій освітній програмі для початкової школи, в навчальних матеріалах і підручниках, що пройшли конкурсний відбір і впроваджуються в освітній практиці. Обґрунтовано також принципи добору змісту базової середньої і профільної освіти, розроблено концепцію профільного навчання, на основі якої укладено типові навчальні плани для старшої школи та сформовано зміст навчання низки предметів на профільному рівні та курсів за вибором. Напрацьовано концептуальні підходи та створено навчально-методичне забезпечення формування цілісного світосприйняття і наукового світогляду учнів.

Вчені Академії розробили теоретичні підходи до формування змісту освіти на засадах фундаменталізації, рівневої і профільної диференціації, інтеграції й цілісності. Наприклад, в запропонованій концепції диференціації навчання в основній школі окреслено способи реалізації її положень у навчальних планах і програмах, підручниках і навчальних посібниках з різних предметів для 5–9 класів.

Досліджено зміст і структуру ключових і предметних компетентностей, що формуються різними освітніми галузями на різних рівнях повної загальної середньої освіти. Зокрема, з'ясовано дидактичні особливості та розроблено модель конструювання змісту профільного навчання на основі компетентнісного, метапредметного та інтегрованого підходів. Обґрунтовано засади формування змісту варіативного компонента профільної освіти.

Слід зазначити, що характерною особливістю здійснюваних нині в Академії теоретичних пошуків шляхів розв'язання відповідних проблем змісту освіти є не лише виклад здобутих результатів у фундаментальних монографічних працях, а й, водночас, їх реалізація у різноманітній навчальній і виробничо-практичній продукції. Приміром, попередньо теоретично обґрунтовані вченими принципи і критерії формування на профільному рівні змісту навчання математики, фізики, технологій та інших предметів втілено у створених ними відповідних навчальних програмах, підручниках, методичних посібниках для вчителів.

Зусилля вчених Академії були спрямовані і на оновлення змісту й дидактико-методичного забезпечення навчання осіб з особливими освітніми потребами. Лише впродовж останніх трьох років створено 110 навчальних і корекційно-розвиткових програм для початкової школи, 15 підручників і 19 навчально-методичних посібників, проведено низку науково-практичних заходів і надано численні рекомендації з упровадження та організації інклюзивного навчання в закладах загальної середньої освіти.

Усе більшої популярності в поширенні навчальних ресурсів набуває Електронна бібліотека НАПН України. Скажімо, за період з 2016 р. до Електронної бібліотеки було внесено понад 2 тисячі назв навчальних ресурсів (підручників,

посібників, навчальних програм, робочих зошитів тощо) – тобто приблизно третина від загального обсягу її наповнення. Є серед них і такі, які користуються особливою популярністю і мають значний попит на завантаження. Загалом же за цей час здійснено понад 825 тисяч завантажень.

Перелічені вище здобутки вчених Академії з модернізації змісту освіти аж ніяк не вичерпують усього спектра проблем, що постають перед педагогічною і психологічною наукою в умовах реформування української школи. Зроблено багато. Але попереду – не менш важливі завдання щодо модернізації змісту шкільної освіти. Зупинюся на деяких з них.

Перше. Оновлення змісту шкільної освіти в різні часи завжди було підпорядковано суті освітніх парадигм, що домінували в той час у професійному освітянському співтоваристві і суспільстві загалом. У процесі історичного розвитку суспільства освіта послуговувалася різними педагогічними парадигмами (знанневою, біхевіористичною, гуманістичною, технократичною тощо), які відображали ті чи інші ідеї, принципи, соціокультурні цінності чи погляди на сутність освітнього процесу, що сповідувалися в освітянському середовищі в конкретний історичний період.

Розмірковуючи над подальшим парадигмальним розвитком сучасної освіти, вчені схиляються до думки, що нині вона інтегрує кілька різних моделей освітньої діяльності, утворюючи нову якість на основі відомих підходів, ідей і поглядів на освітній процес. На підтвердження цього зазначимо, що **об'єднувальною основою сучасної парадигми освіти, на засадах якої відбувається нинішнє реформування української школи, є інтеграція трьох відомих у педагогіці й апробованих у шкільній практиці підходів – особистісно орієнтованого, діяльнісного і компетентнісного.**

Змістом особистісно орієнтованого підходу до навчання, як дидактичної основи освітнього процесу в сучасних умовах, є задоволення освітніх потреб учнів відповідно до їхніх пізнавальних інтересів та з огляду на особливості інтелектуального, емоційного і фізичного розвитку. Діяльнісний підхід, як психологічне підґрунтя організації освітнього процесу, забезпечує реалізацію механізмів формування людського досвіду за допомогою адекватних прийомів і способів здійснення навчальної діяльності. Компетентнісний підхід, як гносеологічна основа здобуття освіти, спрямований на вироблення ціннісних ставлень і готовності учнів застосовувати набутий досвід у розв'язанні різноманітних життєвих проблем.

Тож модернізація змісту освіти має відбуватися в контексті органічної єдності цих трьох підходів. Вона зумовлює особистісну зорієнтованість навчального матеріалу відповідно до освітніх потреб учнів, **посилення діяльнісного і креативного чинників його усвідомлення як особистісного знання, тобто набутої компетентності. Завдяки цьому учні набувають здатності вільно користуватися здобутими в процесі навчання знаннями, вміннями, усвідомленими сенсами і ціннісними орієнтаціями в найрізноманітніших життєвих ситуаціях.**

Друге. Світову тенденцію переходу від знанневої парадигми освіти до компетентнісної сьогодні відображено і в реаліях сучасної української освіти. Компетентнісні засади покладено в основу головних нормативних документів реформування української школи – державних стандартів освіти й освітніх програм,

навчальних планів і програм. Автори ж мають наповнити навчальні матеріали, підручники і посібники відповідним змістом.

Компетентнісний підхід до навчання наголошує на тому, що не стільки обсяг засвоєних знань, як глибина їх усвідомлення визначає ефективність освітнього процесу. Незважаючи на те, що поняття компетентності міцно увійшло в сьогоденну освітню практику, навколо розуміння його суті до цього часу точаться дискусії. Інколи це поняття трактують як звичну категорію знання чи вміння або, навпаки, протиставляють його об'єктивованому знанню. Професійною спільнотою визнано, що **компетентність – це динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистісних якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність.** Це означення запозичено із Закону України «Про освіту». Проте воно віддзеркалює сутність численних досліджень з даного питання, проведених світовим співтовариством щодо його однозначного тлумачення. Стисло згадане означення можна записати у вигляді формули:

Компетентність = Знання + Уміння + Ставлення + Практика

Тобто компетентнісний підхід реалізує знаннєву компоненту через уміння використовувати набуті знання в життєвій практиці та в ціннісних ставленнях учнів до результатів своєї практичної діяльності.

Третє. Досі залишається недостатньо дослідженою проблема стандартизації змісту освіти, що ускладнює роботу над державним стандартом загальної середньої освіти, породжуючи низку питань щодо його теоретичного обґрунтування і реалізації в типових освітніх програмах. **Зокрема, це питання реалізації диференційованого й інтегрованого підходів у доборі і структуруванні змісту освіти на різних її рівнях.** Як наслідок, шкільні навчальні плани продовжують хибувати багатопредметністю, особливо на рівні профільної освіти, оскільки все ще не розв'язано проблеми формування змісту предмета, що вивчається на базовому чи профільному рівні.

Окремо позначимо проблему інтеграції й диференціації в освіті, навколо якої останнім часом точаться запеклі дискусії. Детальне обговорення цієї проблеми, переваги й обмеження цих підходів повинні знайти відображення в спеціальних дослідженнях та практичній апробації. Зазначимо лише, що ці два процеси завжди виступають у єдності, демонструючи поодиночі в одних контекстах свої позитивні прояви, а в інших – недоліки. На нашу думку, найкращого результату в освітньому процесі можна досягнути **не протиставляючи чи заперечуючи їх, а розумно поєднуючи ці два підходи.** Головне – знайти таке оптимальне їх співвідношення, коли результат навчання буде найкращим, адекватним очікуванням здобувачів освіти.

Одним з найдоцільніших шляхів такого поєднання є, на нашу думку, виокремлення в державному стандарті й освітніх програмах інваріантного і варіативного складників. За таких умов можливо враховувати освітні потреби і розвиток здібностей учнів відповідно до їхніх інтересів і життєвих намірів завдяки рівневій і профільній диференціації. Тому й актуалізується питання створення раціональної мережі закладів загальної середньої освіти, яка б не лише задовольняла запити здобувачів освіти, а й відображала стратегію розвитку освітньої галузі відповідно до світових тенденцій суспільного прогресу.

Четверте. Актуальним завданням для педагогічної науки нині є дослідження **дидактико-методичних засад спеціалізованої освіти наукового спрямування**, у тім числі так званої STEM-освіти. При цьому варто застерегти від спрощеного розуміння цього феномену як інтеграції змісту природничих предметів, технології, інженірингу і математики в єдиному комплексі. Підкреслимо, що STEM-освіта – це нова продуктивна освітня технологія, яка сприяє розвитку інтелектуально обдарованої молоді у процесі набуття нею однієї з ключових компетентностей – математичної – і в галузі природничих наук, техніки і технологій. Тому вона має свої закономірності навчання, дидактико-методичні особливості побудови освітнього процесу, що потребують спеціального дослідження й пошуку адекватних механізмів її впровадження.

Гострі дискусії навколо проблеми природничо-математичної освіти відбуваються не лише в нашій країні, а й за рубежом, оскільки виникає парадоксальна ситуація: у вік науково-технічного прогресу і стрімкого технологічного розвитку згасає інтерес до точних наук як рушій цього прогресу. Нещодавно, у жовтні цього року, з ініціативи НАПН України та за участі вчених НАН, представників Міністерства освіти і науки, педагогічної громадськості було проведено круглий стіл зі згаданої проблеми. На основі плідного обговорення назрілих питань у цій царині підготовлено рекомендації різним владним структурам, органам управління освіти і методичним службам. Сподіваємося, що вони позитивно вплинуть на вихід української освіти з цього кризового стану.

П'яте. **Світова тенденція широкого застосування в освітньому процесі засобів інформаційно-комунікаційних технологій потребує пошуків різних підходів до її реалізації**, зокрема щодо використання електронних підручників, адаптивних інформаційних систем, хмароорієнтованих технологій, різних форм дистанційного навчання тощо. На часі також проблема створення електронних освітніх ресурсів і широкого доступу до них суб'єктів освітньої діяльності. Вчені Академії працюють, зокрема, в напрямі створення мобільних форм електронного навчання і застосування в освіті хмароорієнтованих технологій. Проте інформаційно-освітнє середовище Нової української школи вимагає ширшого використання електронних ресурсів у навчальному процесі, активного впровадження інноваційних педагогічних технологій на основі ІКТ, побудови такого навчального середовища, яке відповідало б очікуванням учнів.

І нарешті, *шосте.* **Модернізацію змісту початкової і загальної середньої освіти неможливо розглядати поза контекстом професійного розвитку вчителя, підвищення його кваліфікації.** Учитель Нової української школи – це людина нової формації, функції котрої змінюються. Замало визначити, що це вчитель-тьютор, вчитель-наставник, фасилітатор здобувача освіти. Нині важливо окреслити його креативні функції, творчий педагогічний потенціал, завдяки яким він формує непересічну творчу особистість, виявляє і розвиває її здібності й обдарованість, креативне мислення, фактично конструює, якщо можна так сказати, інноваційну людину майбутнього. Тому вчитель не повинен бути «транслятором знань», а мусить стати організатором особистісно зорієнтованого освітнього процесу, завдяки якому його вихованці набуватимуть **знань і компетентностей**, необхідних людині в XXI ст. За таких умов зміст освіти стає лише засобом освітньої діяльності вчителя і учня, діяльності, що врешті-решт формує житте-

здатну, конкурентоспроможну, інноваційно налаштовану, креативну особистість, підготовлену до успішного життя в сучасному суспільстві.

Ще одна проблема, яка потребує пильнішої уваги дослідників і наукового розв'язання, пов'язана з виховним потенціалом змісту освіти і його реалізацією в дидактичному процесі. Зазначимо, що компетентнісний підхід акцентує увагу не лише на формуванні знанневої, тобто різнобічно освіченої і спроможної застосувати здобуті знання особистості, а головним чином передбачає усвідомлення ціннісно орієнтованих ставлень молодшої людини. У цьому сенсі йдеться про громадянськість і патріотичне виховання, підприємливість і суспільну ініціативність. Ці якості особливо гостро проявляються сьогодні і вимагають окремих досліджень у контексті формування нової людини – громадянина-патріота України, активного члена громади, морально виважену особистість.

Окрім проблем модернізації змісту початкової і загальної середньої освіти мають місце й інші виклики сучасної української школи. Скажімо, стандартизація освіти вимагає пошуку адекватних засобів педагогічного оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема широкого використання формувального оцінювання в освітньому процесі, переходу від знанневої парадигми оцінювання освітніх результатів до компетентнісної. Чекають свого теоретичного обґрунтування і практичної реалізації питання поєднання змісту загальноосвітньої і професійної підготовки учнів ліцеїв в умовах профільного навчання. Є гостра потреба у створенні типових освітніх програм для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, а також у розробленні науково-методичних засад оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами. Постає необхідність пошуку нових шляхів і підходів у професійному зростанні вчителів, підготовці їх до нових умов освітньої діяльності на засадах академічної свободи, педагогічної творчості, ініціативності, відповідальності і професіоналізму.

Цей перелік можна продовжувати. Сподіваюся, що названі та інші питання сьогодні будуть висвітлювати й обговорювати у виступах інші науковці. Переконаний, що нагальні проблеми сучасної освіти, що постають в умовах реформування української школи, не залишаться поза увагою і знайдуть належне розв'язання у процесі наукових досліджень учених Академії.

Рекомендовано до друку.

Д-р філософ. наук проф. дійсн. член НАН України
і дійсн. член та президент НАПН України В. Г. Кремень

Научная школа исторической психологии И. Г. Белявского: история**и перспективы дальнейших исследований72**

Освещаются теоретико-методологические положения и научный потенциал Одесской школы исторической психологии, учитывая ее истоки и современное состояние междисциплинарных психоисторических исследований. Приводятся учебно-методические и тренинговые внедрения идей этой научной школы ее современными представителями. Особенность исторической психологии заключается в том, что она априори предполагает в качестве своего объекта и исследует реального целостного человека, который воплощает свои психологические свойства в произведениях искусства, философии, политике, науке, совершая поступки самопревосхождения. Предметом исторической психологии является социально-историческое сознание и бессознательное как та реальность, которая связывает человека с обществом, цивилизацией, историей в целом. Психоисторическая реконструкция психических процессов личности в истории (И. Г. Белявский, В. А. Шкуратов) позволила взглянуть на психологическое становление поколений прошлого. Для современной психологической мысли научный вклад И. Г. Белявского как ученого, наставника и организатора науки является ценным в нескольких содержательных аспектах, которые обозначены созданными им: теоретико-методологическими основами исторической психологии как науки, которая должна объединить в себе признаки как теоретической, так и эмпирической психологии, не абсолютизируя ни одной из них, что позволяет понять сущность человека в культуре в ее исторической перспективе; системой психологических знаний, изложенной в «Одесских, отнюдь не Тэвистокских лекциях», «Лекциях по исторической психологии», которая представляет авторское видение способов классификации и содержательного наполнения отдельных психических явлений и психики в целом; учением о психоисторическом развитии, сознания от древности до Нового времени; психоисторическими исследованиями мистических учений в новейшей истории психологической науки; культурно-историческим диалогическим подходом к изучению искусства как психологического свидетельства времени. Современное состояние исторической психологии может быть констатировано целым рядом направлений, которые граничат с историей, философией, социологией, политологией, культурологией, филологией и другими отраслями знаний.

Ключевые слова: историческая психология, И. Г. Белявский, социально-историческое сознание и бессознательное, культурно-исторический потенциал личности, Одесская школа исторической психологии.

REVIEW OF THE ARTICLES OF THE ISSUE

REFORMATION OF EDUCATION

O. I. Lyashenko – doctor of educational sciences, Prof., Academician of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Academician-secretary of the department of the NAES of Ukraine (Kyiv)

Problems of modernization of the content in the context**of the reform of the Ukrainian school5**

The report analyzes the state of research on the problems of the content of primary and general secondary education in scientific institutions of the NAES of Ukraine, describes the main achievements

of scientists of the Academy in recent years, in particular, concerning the conceptual and educational support of updating the content of education, identified the most important areas of modernization of the content of education in the context of the reform of the Ukrainian school. Problems of the formation and implementation of the content of education are constantly among the priority areas of research of scientific institutions of the NAES of Ukraine. In the last four years, academics have created about 40 study programs and more than 100 textbooks. The unifying factor of the modern education paradigm, on the basis of which the Ukrainian school is being reformed, is the integration of three approaches known in pedagogy and school practice - personality-oriented, activity-based and competence-based. Competence-based approach allows you to realize knowledge through the ability of students to use them in life and through the assimilation of value relationships of students to the results of their practical activities. Their relationship determines the essence of transformational processes in education. It is indicated that the problem of standardization of the content of education remains insufficiently studied, as a result of which work on the standards of general secondary education and educational programs is complicated. Among the priority tasks of scientific researches of the NAES of Ukraine should be the problems of integration and differentiation of the content of education, education and development intellectual gifted children, widespread use in the educational process of ICT, preparation of teachers for work in the conditions of competence-based learning etc.

EDUCATION OF ADULTS

O. M. Ionova – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Natural-Mathematical Disciplines, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv)

Anthroposophical-oriented approach to adult learning.....12

The specific features of anthroposophical-oriented approach to renewal of adult education – program New Adult Learning Movement (NALM) have been analyzed. This program is run in many countries of Europe and North America. The article depicts the methodological foundations of NALM program and the principles of its construction. These methodological foundations include the image of a person as the triunity of physical, mental and spiritual being; revealing human individuality in three main functions of human psyche – thinking, feeling and will; understanding of human development in the rhythm of seven years, etc. The principles of construction of NALM program are: adult education as awakening of his will and forming an independent assertion; human learning as overcoming barriers in thinking, feeling and volitional activity; adult education as synthesis of science, art and morality; individualization of adult learning. The main directions of adult learning have been outlined. They are academic study; life experience learning – work with biography of a person; inner spiritual development. Seven-step learning process has been revealed. It includes observation or perception; formation of attitude to the object of observation; processing and assimilation; individualization; exercises as a support process; development of new abilities; creativity. The importance of practicing various types of art (work with word, sound, music, colour, form, small plastic etc.) has been emphasized as well. They aim at activation of person's inner intentions. The forms and methods of NALM have been outlined. They are: organization of favorable educational space and creative interaction of adult teacher and adult learner; development of integrated programs (integration of educational elements – lectures, talks, group work, project work, art classes, social and individual exercises etc.), rhythmic organization of learning process taking into account the human biorhythm, pedagogical diagnostics etc. The state of use of NALM program for adult education on Ukraine has been determined.

Keywords: education, adults, anthroposophy, awakening of will, independent assertion, NALM (New Adult Learning Movement).